

В. Зверховська,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри патологічної анатомії, судової медицини та права
Вінницького національного медичного університету імені М.І. Пирогова

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ОБІГУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Роки незалежності стали часом складних реформ у сфері правового регулювання цивільного обігу культурних цінностей. У цивільному законодавстві України відсутня єдність у використанні дефініцій у сфері правового регулювання цивільного обігу культурних цінностей, не визначено чітко обмежень у правовому обігу культурних цінностей, не встановлено вимог до суб'єктів відносин, що виникають у сфері цивільного обігу культурних цінностей, відсутня класифікація культурних цінностей тощо. Тому дослідження правовідносин у сфері у правового обігу культурних цінностей є дуже важливим.

З'ясування концептуальних засад правового регулювання цивільного обігу культурних цінностей вимагає звернення до історичного коріння цього питання. Вже у Стародавньому Римі з його розвиненою правовою системою детально була розроблена юридична класифікація речей та їх правовий режим, що застосовувався також щодо культурних цінностей. Виходячи із загальних класифікацій речей за римським правом, культурні цінності могли належати як до речей божественного права, які поділялися на сакральні та релігійні (*res sacrae et religiosae*), так і до речей людського права. Сакральними вважалися ті речі, які освячені вищими Богами. Та чи інша річ набувала статус сакральної тільки на підставі рішення римського народу про оголошення її священною

шляхом видачі закону або постанови Сенату. Так, священними були міські стіни і ворота, які не належали нікому і разом із речами, призначеними для культових цілей (*res divini iuris*), такими, наприклад, як храми, жертovníки, були вилучені із цивільного обігу (*res extra commercium*). Релігійними вважалися речі, призначені підземним Богам, наприклад, місця поховання. При цьому для надання речі статусу релігійної не було потрібно рішення державного органу, а було достатньо бажання самої особи, якій така річ належала [1, с. 134–135]. Особливо значимі культурні цінності – публічні речі, призначені служити державним цілям (*res publicae*), наприклад, театри, які вважалися речами людського права, також не знаходилися ні у чиєму володінні. Вони належали безпосередньо суспільству (*universitatis*) і, так само, як і речі божественного права, знаходилися за межами цивільно-правового обігу. При цьому навіть якщо римський магістрат передавав таку публічну річ, на яку встановлювалося громадське користування, в оренду, то правовідносини у цьому випадку розглядалися не як правочин приватного права, а як адміністративне розпорядження [2, с. 92]. Таким чином, як убачається із вищезазначеного, у Стародавньому Римі особливо значимі культурні цінності перебували під особливим наглядом держави та їх правовий режим носив публічно-правовий характер.

У своєму розвитку цивільно-правова охорона культурних цінностей пройшла три великих етапи [3, с. 66–79]. На першому етапі (середина XVIII – XX) становлення законодавства у сфері охорони культурної спадщини у світі виникла ідея збереження старовинних споруд. У XIX ст. у США [4, с. 26–44], а згодом і в Європі, виникають організовані рухи на захист пам'яток історії і архітектури [5]. У період Великої французької революції декретами Конвенту пам'ятки історії та культури вперше були оголошені всенародним надбанням, було націоналізовано приватні зібрання (Декрет про створення Лувра 1791 р.).

Початки правової охорони пам'яток старовини в Україні і перші значні етапи становлення загалом цілісної системи такої охорони припадають на перебування України у складі Російської імперії. За Петра I на Русі видається три укази, які слід вважати першими спеціальними нормативними актами, повністю присвяченими збереженню культурних цінностей в Росії. Це укази про збереження «потішного флоту», про охорону археологічних знахідок та передачі їх в Кунсткамеру, а також про охорону пам'ятника архітектури – вежі в Булгарії Казанської губернії і ремонт її фундаменту (1722 р.) [6, с. 356–365].

Міжнародно-правові норми про захист культурних цінностей у воєнний час вперше було закріплено в Декларації Брюссельської конференції про закони і звичаї війни 1874 р. У ст. 8 Декларації встановлювалось, що «... цінності ... установ, призначених для релігійних, благодійних, навчальних, мистецьких та наукових цілей, навіть коли вони належать державі, повинні розглядатися як приватна власність. Будь-які дії, спрямовані на руйнування або насильницьке заподіяння шкоди установам такого характеру, історичних пам'яток, творів мистецтва або науки повинні переслідуватися компетентною владою» [7, с. 84]. Отже, в зазначеній декларації встановлювався режим охорони

культурних цінностей на рівні загального режиму охорони приватної власності та закріплювалася відповідальність за його порушення.

Попри всю суперечливість процесу становлення законодавства у сфері охорони культурної спадщини, саме на цьому етапі було вироблено певні засади її охорони [8, с. 152]. Не менш важливо і те, що участь у загально-російській пам'яткознавчій і пам'яткоохоронній діяльності національно свідомої громадськості з українських земель, місцевих наукових, культурно-мистецьких, освітянських, релігійних діячів вела до накопичення потужного ідейного, кадрового, організаційного і економічного потенціалу українського пам'яткознавства і пам'яткоохорони [9].

На другому етапі (1917–1991 рр.) було створено соціалістичну систему охорони культурної спадщини. Радянською владою було прийнято декрет «Про знесення пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг, і вироблення проектів пам'ятників Російської соціалістичної революції» від 14.04.1918 р. У червні 1918 р. було ухвалено рішення «Про націоналізацію Третьяковської галереї». 19 вересня Раднарком прийняв декрет про заборону вивезення за кордон художніх цінностей, 5 жовтня – реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва та старовини, 5 грудня – про охорону наукових цінностей [10].

Раднарком УРСР прийняв 01.04.1919 р. декрет «Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти» [11]. За цим декретом усі будинки і приміщення, архіви і речі художньо-історичного значення на території республіки бралися під охорону держави. В інших законодавчих актах йшлося про націоналізацію музеїв і музейних колекцій, про взяття їх на державний облік, а також про встановлення запобіжних заходів, щоб припинити вивіз за кордон творів живопису, історичних реліквій тощо. Протягом 1919–1920 рр. майже всі музеї України, що існували до 1919 р., були

націоналізовані і включені до мережі державних музеїв республіканського або місцевого підпорядкування. Націоналізація численних приватних збірок і концентрація їх у руках держави, активізація діяльності широких кіл громадськості у справі охорони пам'яток сприяли кількісному зростанню культурно-освітніх закладів [12].

Історія становлення терміна «культурні цінності» ведеться з епохи, яка слідувала за Першою світовою війною, коли світова спільнота приступила до вироблення загальних правил і відносин пов'язаних із певною категорією предметів, речові права на які дещо відрізнялися від аналогічних прав на звичайний товар або об'єкти нерухомості. Питання стосувалося реституції та подальшого захисту культурних цінностей. Однак лише після Другої світової війни з'явилася перший міжнародний документ – Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, яку було прийнято 14.05.1954 р. у Гаазі на міжнародній конференції ЮНЕСКО. Українська РСР одна з перших її ратифікувала. Гаазька конвенція була першою міжнародною угодою універсального характеру, в якій було об'єднано багато правових норм, що передбачали охорону культурної спадщини у світовому масштабі [13, с. 570–577].

24.08.1963 р. Рада Міністрів УРСР прийняла «Постанову про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури на території Української РСР». Постановою затверджувався список пам'яток архітектури республіканського значення, до якого було включено 1346 цінних архітектурних об'єктів, що бралися під державну охорону. 21.07.1965 р. урядом республіки було затверджено також список пам'яток мистецтва, історії та археології республіканського значення, всього 374, у тому числі мистецтва – 115, історії – 117 та археології – 142. Пам'ятки, що перебували під охороною держави, позначалися спеціальними охоронними знаками: для пам'яток архітектури – це були охоронні дошки,

для будинків історичного значення – меморіальні дошки, для археологічних пам'яток – охоронні знаки визначеного зразка [14, с. 26].

29.10.1976 р. Верховною Радою СРСР було прийнято Закон «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». Відповідно до союznego Закону Верховна Рада УРСР 13.06.1978 р. прийняла Закон Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», який визначав основні принципи охорони і використання пам'яток, узагальнювалася попередня практика в цій галузі, визначалися відповідні права і обов'язки державних установ, громадських організацій та громадян. Були кодифіковані раніше діючі правові акти із цих питань, а також вміщено ряд нових норм, спрямованих на подальше поліпшення організації охорони і використання пам'яток в Україні. Закон передбачав, що в СРСР пам'ятки історії та культури є надбанням народу, і держава створює всі умови для їх збереження і ефективного використання.

Об'єкти охорони цього Закону перебували у власності держави, а також колгоспів, інших кооперативних організацій, їх об'єднань, інших громадських організацій і в особистій власності громадян. Продаж, дарування або інше відчуження пам'яток історії та культури допускалися з обов'язковим попереднім повідомленням державних органів охорони пам'яток. Під час продажу пам'яток держава мала переважне право їх купівлі.

До пам'яток історії та культури відповідно до ст. 1 Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» відносилися пам'ятки історії, пам'ятки археології, пам'ятки містобудування і архітектури, пам'ятки мистецтва, а також документальні пам'ятки. Цей Закон передбачав, що цей перелік не є вичерпним; до пам'яток історії та культури могли бути віднесені й інші об'єкти, що становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність.

У цей період було створено систему органів управління культурною спадщиною [15]. Законодавство радянського періоду фактично виводило із цивільного обігу речі, які належали до історико-культурних цінностей [16, с. 56]. Негативним явищем того часу став ідеологічний підхід у системі правового регулювання охорони пам'яток, внаслідок чого надбання попередніх поколінь було переважно знищено.

Сучасний етап (1991 – сьогодні). На сьогодні в Україні склалася система, за якої створені центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері охорони культурної спадщини та інші центральні і місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень вживають заходів для забезпечення охорони об'єктів культурної спадщини на території України. Держава Україна є вже не єдиним суб'єктом права власності на культурні цінності. Водночас законодавець лише допускає можливість перебування культурних цінностей у приватній власності, однак встановлює пріоритет державної та комунальної власності на зазначені об'єкти з мотивів необхідності збереження культурних цінностей для нащадків.

На сьогодні основне значення для цивільно-правового регулювання обігу культурних цінностей мають положення Конституції України. Забезпечення правової охорони культурних цінностей є одним із завдань держави, визначених Конституцією України, у ст. 54 якої зазначається, що культурна спадщина охороняється законом.

Ще до прийняття Конституції України було прийнято декілька законодавчих актів України у сфері правової охорони, використання і відновлення культурної спадщини України: «Основи законодавства України про культуру» (Закон втратив чинність), Закон України «Про національний архівний фонд і архівні установи», «Про бібліотеки і бібліотечну справу»,

«Про музеї і музейну справу», «Про охорону культурної спадщини» та ін. Однак зазначені законодавчі акти не є узгодженими між собою і потребують внесення відповідних змін. У ЦК України вживаються терміни «пам'ятки культурної спадщини» та «культурні цінності», які не є тотожними, про що мова буде йти у наступному підрозділі цього дослідження.

Поняття «пам'ятки культурної спадщини» було запроваджено у ЦК України замість терміна «пам'ятка історії та культури» відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини». Це поняття відповідало Закону УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» від 13.07.1978 р., який на сьогодні втратив чинність та стосувалось як рухомих, так і нерухомих об'єктів. У Законі УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» під пам'ятками історії та культури розумілися споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства і держави, твори матеріальної і духовної творчості, які становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність.

Основна кількість цивільно-правових норм, що визначають режим культурних цінностей як об'єктів цивільних прав, знаходиться у ЦК України.

Відповідно до ч. 8 ст. 318 ЦК України особливості здійснення права власності на культурні цінності встановлюються законом. Із прийняттям Закону України «Про охорону культурної спадщини» у 2000 р. поняття «пам'ятки історії та культури» було замінено поняттям «об'єкти культурної спадщини», під якими розуміються лише нерухомі об'єкти.

Крім зазначеного Закону, перелік об'єктів культурної спадщини визначений ст. 1 ЗУ «Про вивезення, везення та повернення культурних цінностей», ст. 24 ЗУ «Про культуру», у ст. 1 ЗУ «Про музеї та музейну справу», а також у численних підзаконних нормативних актах.

Таким чином, аналіз міжнародного та українського законодавства щодо культурних цінностей показав, що сьогодні в юриспруденції немає універсального визначення цього поняття, що дає підстави для подальшого дослідження зазначених правовідносин.

У статті розглядаються особливості становлення та розвитку правового регулювання культурних цінностей за цивільним законодавством України та міжнародним правом у порівняльно-правовому аспекті. Визначені основні етапи розвитку становлення інституту культурних цінностей, формування понять, видів, з'ясування ознак та класифікації культурних цінностей як об'єктів цивільних прав.

Автором проводиться дослідження спеціального законодавства України у сфері охорони культурних цінностей та зроблені відповідні висновки щодо необхідності його удосконалення у зв'язку з тим, що у цивільному законодавстві України відсутня єдність у використанні дефініцій у сфері правового регулювання цивільного обігу культурних цінностей, не визначено чітко обмежень у правовому обігу культурних цінностей, не встановлено вимог до суб'єктів відносин, що виникають у сфері цивільного обігу культурних цінностей, відсутня класифікація культурних цінностей, тощо.

Звертається увага на історію становлення терміна «культурні цінності», яка ведеться з епохи, яка слідувала за Першою світовою війною, коли світова спільнота приступила до вироблення загальних правил і відносин, пов'язаних із певною категорією предметів, речові права на які децю відрізнялися від аналогічних прав на звичайний товар або об'єкти нерухомості. Звертається увага на питання, що стосувалося реституції та подальшого захисту культурних цінностей.

Зазначається, що держава Україна є вже не єдиним суб'єктом права власності на культурні цінності. Водночас законодавець лише

допускає можливість перебування культурних цінностей у приватній власності, однак встановлює пріоритет державної та комунальної власності на зазначені об'єкти з мотивів необхідності збереження культурних цінностей для нащадків. Та звертається увага на те, що основна кількість цивільно-правових норм, що визначають режим культурних цінностей як об'єктів цивільних прав, знаходиться у ЦК України.

Ключові слова: розвиток, культурні цінності, об'єкти цивільних прав, міжнародне право, договір, цивільне право України.

Zverkhovska V. The establishment and development of legal regulation of civil circulation of cultural values

The article is concerned with the peculiarities of the formation and development of legal regulation of cultural values according to the civil legislation of Ukraine and international law in the comparative legal aspect. There are identified main stages of development of the cultural values institution, the formation of concepts, types, clarification of cultural values features and classification as an object of civil rights.

The author performs research of the special legislation of Ukraine in the field of protection of cultural values and draws appropriate conclusions about the need to improve it due to the fact that the civil legislation of Ukraine lacks unity in the use of definitions in the legal regulation of cultural values civil circulation, there are no requirements for the subjects of relations arising in the field of cultural values civil circulation, there is no classification of cultural values, etc.

In article author draws attention to the history of the term "cultural values", which dates back to the epoch following the First World War, when the world community began to develop general rules and relations related to a certain category of objects, property rights to which differed slightly from

similar rights for ordinary goods or real estate. Attention is drawn to the issue of restitution and further protection of cultural property.

It is noted that the state of Ukraine is no longer the only subject of ownership of cultural values. At the same time, the legislator only allows the possibility of finding cultural values in private property, but establishes the priority of state and municipal ownership of these objects on the grounds of the need to preserve cultural values for posterity. And attention is drawn to the fact that the main number of civil law rules determining the regime of cultural values as objects of civil rights, is in the Civil Code of Ukraine.

Key words: development, cultural values, objects of civil rights, international law, agreement, civil law of Ukraine.

Література

1. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Древность и Средние века) / Сост. В.А. Томсинов. Москва : Изд. Зерцало, 1999. С. 134–135.
2. Новицкий И.Б. Римское право. Москва : ТЕИС, 1998. 365 с. С. 92.
3. Кудрина Т.А. Культурное наследие в контексте государственно-церковных отношений: к истории формирования системы охраны памятников истории и культуры. Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2000. № 2. С. 66–79.
4. Домрин А.Н. Законодательство США об охране памятников национального значения. Правовая охрана памятников истории и культуры в зарубежных странах: сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН, Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ. Москва, 2005. С. 26–44.
5. Ваттель Э. Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. Москва : Госюриздат, 1960. 719 с.
6. Шухободский А.Б. Памятники истории и культуры как специфический вид культурной ценности. Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена. Санкт-Петербург, 2009. № 97. С. 356–365.

7. Разгон А.М. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861–1917). История музейного дела в СССР. Вып. 1 / Труды НИИ музееведения. Москва, 1957. С. 73–128.
8. Разгон А.М. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (XVIII первая половина XIX вв.). Очерки по истории музейного дела в России. Вып. 7 / Труды НИИ Культуры. Москва, 1971. С. 292–365.
9. Богуславский М.М. Культурные ценности в международном обороте. Правовые аспекты. Москва : Юристъ, 2005. С. 84.
10. Баталов А.Л. К вопросу становления системы охраны памятников и реставрации в России XIX начала XX вв. Святыни и культура. Москва, 1992. С. 151–152.
11. Курило Т.В. Правова охорона культурної спадщини України : монографія. Львів : Новий Світ, 2000, 2011. 152 с.
12. Декреты советской власти. Т. 2. 1918 г. Москва : Гос. Изд-во политической литературы, 1959. 686 с.
13. Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры: 1917–1920 гг. Москва, 1989. 304 с.
14. Егоров В.Л. Развитие и становление понятия «памятник истории». История СССР. 1988. № 1. С. 100–106.
15. Полякова М.А. Охрана и использование памятников истории и культуры: 1917–1941 гг. (Воронежская и Тамбовская области) : дисс. ... канд. истор. наук. Москва, 1987. 197 с.
16. Каткова Т.Г. Историчний огляд правової регламентації захисту культурних цінностей та об'єктів під час війни та збройних конфліктів. Актуальні проблеми політики. 2010. Вип. 39. С. 570–577.
17. Комарова И.И. Законодательство по охране памятников культуры (историко-правовой аспект) / ВНТО стройиндустрии. Москва : Стройиздат, 1989. 53 с.
18. Курило Т.В. Правова охорона культурної спадщини України : монографія. Львів : Новий Світ, 2000, 2011. С. 26.
19. Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры: 1917–1920 гг. Москва, 1989. 304 с.
20. Васнев О.Г. Правовое регулирование оборота культурных ценностей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Краснодар, 2006. 184 с. С. 56.

